

PAPER DETAILS

TITLE: HAKKARI BÖLGESİNDE YASAMIS DINI TOPLULUKLAR

AUTHORS: Özden ÖZGEN

PAGES: 33-53

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/353720>

HAKKARİ BÖLGESİNDE YAŞAMIŞ DİNİ TOPLULUKLAR

Dr. Özden ÖZGEN

Ayvalık Belediyesi

İnsan Kaynakları ve Eğitim Müdürü

ataduru9909@gmail.com

Özet

Hakkari, İran ve Irak ülkelerine sınır olan stratejik öneme sahip bir ilimizdir. Ortadoğu'da Rusya ile İran, Irak ve Suriye arasında bir köprü görevini gören Hakkari'de Ermeniler, Nesturiler, Yezidiler ve Yahudiler uzun yıllar birlikte yaşamıştır. Barış içerisinde yaşayan bu topluluklar misyonerlerin gelmesiyle birlikte birbirlerine düşman olmuşlardır. Bu çalışmada Hakkari'de yaşamış olan dini toplulukların tarihi, Kürtlerle olan ilişkileri ve mücadeleleri üzerinde durulmuştur. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet arşivi belgeleri ile ikinci kaynaklardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aşiret, Kimlik, Sınır, İnanç, Sancak.

RELIGIOUS COMMUNITIES LIVED IN THE REGION OF HAKKARİ

Abstract

Hakkari is a province that having strategic importance and border with Iranian and Iraq. Armenians, Nestorians, Yazidis and Jews lived together many years in Hakkari that is having a duty of a bridge between Russia, Iranian, Iraq and Syria in the Middle East. These communities, living in peace, soon became enemy with each other as soon as missionaries came. This study emphasizes the history of religion communities lived in Hakkari, their relationships with Kurdish and their struggle. Both premiership Ottoman and Republican archives and secondary sources were used for this study.

Keywords: Tribe, Identity, Boundary, Belief, Sanjak.

المجتمعات الدينية التي عاشت في منطقة هكاري

د. أوزدان أوزجان

بلدية أيواليك

مدير الموارد البشرية و التدريب

ataduru9909@gmail.com

ملخص

ان هكاري هي مقاطعة ذات أهمية استراتيجية و التي تقع على الحدود مع كل من ايران و العراق. وفقا لموقعها فهي تمثل جسر في الشرق الأوسط بين روسيا وبين ايران و العراق و سوريا. وفقا لهذا الموقع فقد عاش الأرمن و النسطوريين و الازيديين اليهود لفترة طويلة في هكاري. هذه المجتمعات التي كانت تعيش في سلام مع قدوم المبشرين فقد أصبحوا أعداء لبعضهم البعض. في هذه الدراسة تم التركيز على تاريخ المجتمعات الدينية التي عاشت في مقاطعة هكاري و العلاقات و الصراعات التي كانت مع الأكراد. في هذه الدراسة تمت الاستعانة بالمصادر ذو المستوى الثاني من أرشيف الدولة العثمانية و الجمهورية العائدة لرئاسة الوزراء.

الكلمات المفتاحية: العشيرة, الهوية, الحدود, العقيدة, اللواء.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti halkını etnik kökenlerine bakılmaksızın Müslüman, Hristiyan, Yahudi olarak gruplandırmıştı. Osmanlılarda millet kavramı, lisan aidiyetine değil, din ve mezhep aidiyeti esasına dayanmaktaydı (Ortaylı, 2007: 32).

1876 anayasasında yer alan “Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur” maddesi Müslüman-gayrimüslim ayrımını kaldırmıştır (Konan, 2015: 188).

Tanzimat’la birlikte başlayan, devletin yeniden düzenlenmesi ve modernleşmesi süreci içinde azınlıklar, hem merkez hem de yerel yönetim birimlerinde önemli görevler almaya başladılar (Ercan, 2006: 7). Böylece devlet makamları ve rütbeler Müslüman olmayanlara da açılmış oldu (Ortaylı, 2007: 145).

Islahat Fermanı’ndan sonra, 1864 yılında çıkarılan “İdare-i Vilayet Nizamnamesi”nin yürürlüğe girmesi ile imparatorluk vilayet, sancak, kaza ve köy yönetim birimlerine ayrıldı. Vilayet, sancak ve kaza İdare Meclisleri’nin hepsinde azınlıklar temsil edildiler (Zürcher, 2002: 94; Ercan, 2006: 7; Konan, 2015: 188).

Çalışmamızda yer alan Yezidiler gayrimüslim tebaa içerisinde geçmemektedir. Nitekim Yezidiler Osmanlı Devleti tarafından İslam inanışının dışında bir topluluk olarak kabul ediliyordu (Ortaylı, 2007: 164).

Hakkari’de yaşamış dini toplulukların nüfusları konusunda Tablo 1 ve Tablo 2 yeterli bilgi vermektedir.

Tablo 1: 1891 Yılında Hakkari’de Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı (Cuinet, 1891: 719).

Dinsel Grup	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman	Türk	20.000	180.000
	Kürt	160.000	
Hristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	
“	Nasturi Reaya	40.000	
“	Nasturi Otonom	52.000	
“	Katolik Keldani	5.000	112.000
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

Tablo 1'e göre, nüfusun yarısından fazlasını Müslümanlar oluşturmaktadır. Fakat Müslümanların içerisinde Türk olarak nitelendirilenlerin nüfusu oldukça azdır. Müslümanlardan sonra nüfusu en fazla olan ise Nasturilerdir.

Tablo 2: Van ve Hakkari'de Kazalar Arası Nüfusun Dinsel ve Etnik Dağılımı(Cuinet, 1891: 718-759)

Kaza	Müslüman	Ermeni	Nasturi	Keldani	Yahudi	Yezidi	Toplam
Çölemerik	16.900	2.000	15.000	-	-	-	33.900
Şemdinan	15.270	-	3.000	-	200	-	18.470
Gever	14.700	1.900	9.000	300	300	-	26.200
Çal	11.930	-	31.960	-	-	-	43.890
Beytüşşebap	12.000	-	5.000	1.700	-	-	18.700
Oramar	14.870	-	11.040	-	-	-	25.910
Elbak	28.270	3.000	10.000	-	1.600	-	42.870
Mamuret'ul-Hamid	13.840	3.000	-	-	-	-	16.840
İmadiye	14.540	-	3.000	3.000	1.900	1.500	23.940
Mahmudi	25.680	2.500	1.000	-	-	2.500	31.680
Nordız	12.000	2.600	3.000	-	-	-	17.600
Toplam	180.000	15.000	92.000	5.000	4.000	4.000	300.000

Tablo 2'ye göre, Nasturi nüfus sadece Hakkari'de bulunmaktadır. Ermeni nüfusu Çölemerik, Albak (Başkale) ve Gever (Yüksekova)'dedir. Cuinet'in vermiş olduğu nüfus dağılımında Yahudilerin Şemdinan (Şemdinli), Albak ve Gever'de olduğu, Yezidi nüfusunun ise İmadiye ve Mahmudi'de olduğu görülmektedir.

1. NASTURİLER

“Dağlı Hristiyanlar” ya da “Hristiyan Kürtler” olarak tabir edilen Nasturiler (Erdost, 1993: 60; Heckman, 2002: 73; Bulut, 2009: 74) Ortadoğu'nun en eski halklarından (Bayburt, 2010: 1; Bulut, 2009: 50) olup ırksal kökeni tam olarak bilinmemektedir (Yılmaz, 2013: 229). Bunun en büyük nedeni ise XIX. yüzyıla kadar Nasturilerin etnik kimlikten daha ziyade dini kimliği kullanmaları ve adı geçen yüzyıla kadar dini kimliğe yapılan vurgudur. Ancak XIX. yüzyılda dalga dalga yayılan milliyetçilik akımı Nasturileri de etkilemiş, bunun sonucu olarak onlar da ortak bir geçmiş ve kimlik arayışına yönelmişlerdir.

Onların etnik kimliklerinin şekillenmesinde kendilerinden daha çok yabancı güçlerin etkisi olmuştur. Bu konuda milliyetçilerin iki farklı görüşü bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Nasturilerin konuştukları dilden dolayı Arami kökenli olduğu (Dalyan, 2012: 3) diğeri ise onların Asur kökenli olduğudur. VI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar kendilerini Nasturi olarak tanıtanların son üç nesildir Asuriler olarak isimlendirildikleri görülmektedir (Kılıç, 2005: 97). Ancak son dönemlerde özellikle batılı seyyahlar ve misyonerlerin Osmanlı Devleti'nin doğusuna yaptıkları yolculuklar ve misyonerlik faaliyetleri sırasında karşılaştıkları farklı, unutulmuş bu küçük Hristiyan toplumuna siyasi ve dini bir kimlik kazandırmak ve onları bir araya getirmek amacıyla kullandıkları Asur kavramı ön plana çıkmış ve bu Nasturilerce de benimsenmişti (Dalyan, 2012: 3).

Osmanlı Devleti'nin reayası olan Hakkari'deki Nasturi mezhebinden Asuriler (BOA, İMSM; 48; 1229) Kürdistan'da aşiretler halinde örgütlenmiş Hristiyan topluluklardır. Biraz farklı olmalarına rağmen dil ve dini inançları bakımından da Kürtlere benziyorlardı (Yurttaş, 2014: 70). Bundan dolayı da bazı

araştırmacılar Nasturilerin Hristiyan Kürtler olabileceklerini öne sürmektedir (Yılmaz, Abdurrahman, 2013: 232). Bunlar askeri olarak Kürt aşiretleri gibi örgütlenmişlerdi. Aşiretli Nasturiler yüksek yerlerde yaşamakta ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamakta iken reayalar belirli bir vergi karşılığında Kürt aşiretlerinin egemenliği altında yaşamakta ve tarımla geçimlerini sağlamaktaydılar (Yılmaz, 2013: 231; Kılıç, 2005: 99).

Yaşam tarzı, dağlardaki Kürtlerin yaşam tarzına çok benzeyen Nasturiler Kürtler gibi koyun yetiştirirler, mevsimlik göçler yaparlar, ayrıca dağların kesikli yamaçlarında ve vadilerde sulanabilen bazı arazilerde tarımla uğraşırlardı. Ürünlerini teras şeklindeki tarlalara ekerler ve arazinin sulanmasını sağlarlardı (Dalyan, 2011: 396). Adetleri Kürtlerinkine benzemekle birlikte tamamen özdeşte değildi. Koni şeklinde küçük bir şapka giyerler ve böylece, aslında hiçbir ortak yönleri olmayan Arnavutlara benzerlerdi. Savaşçıydılar ve aynen Kürtler gibi bellerinde hançer ve sırtlarında kayışlı modern bir tüfek taşırlardı (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 137). Kürtlerin eski bir atasözünde söylendiği gibi; *"Bizim aramızda (Kürtler Nasturiler) bir kıl kadar mesafe var. Fakat Ermenilerle aramızda dağ var"* sözü Kürtlerle Nasturilerin birbirlerine ne derecede yakın olduklarını göstermesi açısından önemlidir (Yılmaz, 2013: 232; Noel, 2010: 161; Bulut, 2009: 83).

Hakkari bölgesindeki Hristiyan kültürünü çoğunlukla teşkil eden Nasturiler Hakkari'nin güneyinde yoğun olarak, Yüksekova (Gever), Şemdinli (Şemdinan), Başkale ve Hoşab'ta, İran'da Tergavar, Mergavar, Urmiye yaylası ile güneyde Musul ve çevresinde Müslüman çoğunluk içinde dağınık olarak yaşıyorlardı (Top, 2008: 223).

1899 senesinde Nasturilerin Dez aşiretine bağlı 18 köy, Cellu aşiretine bağlı 16 köy, Baz aşiretine bağlı 7 köy, Tuhum aşiretine bağlı 10 köy, Tiyyar aşiretine bağlı 81 köy vardı. Nasturi köylerindeki 3.835 hanenin 3.665 hanesi yani % 90'ı Nasturi, 170 hanesi yani % 5'i Kürt'tü (Mayewski, 1914: 324). Bu yüzyılda yaklaşık Hakkari sancağında 40.000 Nasturi ve 5.000 Katolik Keldani yaşamaktaydı (Mangaltepe, 2008: 339).

Nasturi köyleri kendilerine göre yönetilmekteydi fakat buralarda devletin hiçbir memuru görev yapmıyordu (Dalyan, 2012: 18). Her aşiret belli bir oranda hazineye vergi veriyordu. Tarla ekiminden ziyade küçükbaş hayvancılığı yapıyorlardı (Dalyan, 2009: 240). Her sene Musul, İran ve Rusya'ya bu hayvanlar satış için götürülmekteydi (Mayewski, 1914: 330).

1895-1896 Yıllarında Ermeni ve Kürtler arasındaki olayları yatıştırmak ve durumu incelemek amacıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini teftişe gelen Sadettin Paşa anılarında Nasturileri ve inançlarını şöyle anlatıyor:

"Nasturiler Hristiyan iseler de bu dinin Baba, Oğul ve Ruh-ül Kudüs'ten ibaret olan üçlü inancına değil, Allah'ın birliğine inanırlar. Hazreti İsa'ya Allah'ın ruhu derler. Allah'ın oğlu diyenleri kafirlikle suçlarlar. Kiliselerde resim bulunmasını küfür sayarlar. Çok eşlilik dinlerince gayrimeşru ise de adetlerince uygundur. Cinsi temastan sonra gusül, dini görevlerindendir. Domuz eti yemek haramdır. Sabah, öğle, akşam günde üç vakit ibadet ederler. İbadetten önce taharet şarttır. Vücut temizliklerinden şüphe edenler gusletmek, yıkanmak zorundadırlar. Zina eden kadın boşanır. Fakat boşanmadan sonra kadın da, erkek de yeniden evlenemezler. Eğer ikisinden biri ölürse yeni bir evlilik o zaman gerçekleşebilir. Bu dinde ruhani rütbelere göre sıralanır; Kaşe, Şemaşe, Erken, Abone, Matran, Merişhun'dur. Sonuncu rütbe olan Merişhun rütbesinin sahibi Hakkari'de oturur. Dediklerine göre kendisinde Padişah efendimizin ihsan buyurdukları bir ferman ve bir de dini derecesinin yüksekliğini gösteren mühür varmış" (Yılmaz, 2013: 230).

Nasturiler Hristiyanlıkta diofizit olan bir gruptur. Bunlar Hz. İsa'nın hem insan ve peygamber hem de tanrı kelamı olduğuna inanmaktadır (Roberts, 2010: 138). Bu nedenle M.S. 431 yılındaki Efeskonsilinde aforoz edildiler (Ortaylı, 2010: 188; Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 135; Atiya, 2005: 273; Kılıç, 2005: 99). Kürtler gibi Hakkari'nin dağlık coğrafyasında yoğunlaşarak kabileler şeklinde yaşayan Nasturiler, altı aşiret olarak örgütlenmiş olup bu aşiretlerin başlıcalarını Dez, Cilo, Baz, Tiyyari, Walto ve Thoubé teşkil etmekteydi (Top, 2008: 223; Aboona,

2008: 10; Yılmaz,2013: 231). Vadilere de adını veren bu Nasturi yerleşmelerine tanıklık eden köy yerleşmelerinde birçok manastır ve kilise günümüze kadar ulaşmıştır (Heckman, 2002: 53). Patriklik kürsüsü önce Bağdat'tan Musul'a, 1700'lerden itibaren de Patrik XIII. Mar Şimun'un daha güvenli bir yer olduğu için Çölemerik'e taşınmasıyla patriklik merkezi Hakkari'ye taşınmış oldu (Luke, 2007: 99). Bu olay Hakkari'yi Nasturiler için önemli kılmaktaydı. Patriklik merkezinin olduğu Koçhanis (Konak) köyü Çölemerik'e 16 kilometre uzaklıktadır (Layard, 2000: 183; Kılıç, 2005: 99; Dalyan, 2012: 16).

Asurilerin Batı kilisesinin parçalanması ve Roma'ya bağlı olmayı kabul eden Keldanilerin (Layard, 2000: 169) ortaya çıkmasından sonra Hakkari dağlarında yaşayan Hristiyanlar, Katolik patriğinin bir akrabasını Nasturilerin patriği olarak seçti. Bu kişi, Mar Şimun'un adına patriklik yapacak ve bu unvan bundan böyle onun soyuna ait olacaktı (Heckman, 2002: 73; Bulut, 2009: 74).

Keldaniler, "Nasturi" kelimesini kesinlikle kullanmıyorlardı. Nasturi Patriği Mar Şimun, Avrupalılara hitap ettiği zaman kendisini "Nasturilerin Patriği" diye ifade ediyordu. Roma Piskoposluğu ve Katolikler, Keldaniler sözünü yalnızca dönmüş olanlara vermek için büyük bir gayret sarf etti. Nasturi sözünü ise eski, Katolik olmadan önceki dinlerine inananlardan bahsederken küçümseyici ve hor gören bir anlamda kullandı. Nasturi sözcüğünden o kadar nefret edilir oldu ki birçoğu böyle anılmamak için Katolik gruplara katıldılar (Layard, 2000: 169).

Hakkari ve Botan arasında yaşayan ve patrikleri Mar Şimun olan Nasturiler daha önce müttefikleri olan Hakkari Emiri'nin yönetimi altındaydı (Aboona, 2008: 9). 1840'lı yıllara kadar Hakkari bölgesinde yaşayan Kürtler ve Nasturiler arasındaki ilişki dostçaydı. Hatta İrisan Beyliği'nin kuruluş yıllarındaki hizmetleri ve hanedan mensuplarını Akkoyunlu saldırılarından korumaları biliniyordu. Şöyle ki; Doğu Anadolu Bölgesi'nde tam hakimiyet sağlamak isteyen Akkoyunlular, Hakkari Kalesi'ni ele geçirdikleri zaman İrisan Beylerinden Muhammed Menkelan'ı ve kaledekilerin hepsini öldürdüler. Bu esnada Muhammed Menkelan'ın bir oğlu ve annesi Diz Kalesi'nde idi. Çölemerik Kalesi'ndeki olayları haber alan Diz Kalesi'ndeki Hristiyanların reisi şehzadeyi ve annesini Akkoyunlulardan gizledi. Bir yıl muhafaza ettikten sonra Mısır'a gidip amcalarına teslim ederek olanları anlatmıştı. Dolayısıyla Hakkari Beyliği'nin yeniden tesisini Nasturiler sağlamış oldu. Fakat Hakkari Beyliği'nin yıkılış sürecini de bölgedeki Nasturiler hazırladı. İrisan Beylerine karşı iyilikleri hiçbir zaman unutulmamış olan Nasturilerin misyonerlerin kışkırtmaları sonucunda dört yüz küsur yıl bir arada ve dostluk içinde yaşayan iki toplum arasında çatışmalar yaşandı (Alikılıç,2008: 313).

Osmanlı Devleti'nde diğer gayrimüslim tebaanın yararlandıkları bütün ayrıcalıklardan yararlanan Nasturiler, din ve kültürlerini serbestçe yaşayabilmişler ve bu hoşgörü ortamında XX. yüzyıla kadar dinsel ve kültürel bakımdan varlıklarını sürdürmüşlerdir (Satılmış, 2007: 653). Osmanlı Devleti içerisindeki mutlu azınlıklardan biri olan Nasturiler, sahip oldukları serbestlik ve gösterilen dini toleranstan dolayı devlete sadık bir cemaatti. Ancak, bölgede siyasi ve ekonomik menfaatlerin çakıştığı noktada bulunan bu küçük cemaat, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren, kendileriyle yakın ilişki kuran misyonerler vasıtasıyla tıpkı Ermeniler gibi bir maceraya sürüklenmiş ve yavaş yavaş sahip oldukları huzurları bozulmaya başlamıştı (Çevik, 1995: 89). Nasturilerin yaşadığı Osmanlı-İran sınır bölgesinin, Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e inmek isteyen Rusların geçiş güzergahlarından biri olması bu bölgeyi stratejik yönden önemli kılıyordu. Uzakdoğu'daki sömürgelerinin güvenliğini sağlamaya önem veren İngiltere, Nasturilerin koruyuculuğunu üstlenerek bölgede daha etkin bir politika gütmeye çalıştı (Satılmış, 2007: 654).

Misyonerlerin gelişini iyi karşılayan Nasturiler, Avrupa güçlerinin kendi kaderlerini tayin konusunda yardımcı olacaklarını umuyorlardı. Nasturilerin misyonerler aracılığıyla iktidar sahibi olma arzusu Kürtleri tedirgin etmeye başlamıştı. Avrupalı keşif ve mühendislerin bölgeye gidip gelmeleri, Amerikalı misyonerlerin Aşita'da yaptırdığı kaleyi andıran yapı, Kürtlerin şüphelerini daha da artırdı. Tiyari Nasturileri yıllık haracı ödemeyince, bağlı oldukları Hakkari miri Nurullah Bey, cezalandırılmaları için Bedirhan Bey'den yardım istedi. 1843 yılında Tiyari'nin üzerine büyük bir

kuvvet gönderildi ve korkunç bir katliam yapıldı ve bunu birkaç yıl sonra başka bir bölgeye yapılan aynı ölçüde kanlı bir saldırı izledi (BOA, İMSM; 48; 1229; BOA, İMSM; 49; 1238; Layard, 2000: 131; Dündar,2009: 95).

Kürtler, her uygun buldukları anda Nasturilere saldırıyorlardı. 1852 yılının Eylül ayında Hakkari civarında Nasturi taifesinden Geramus adındaki köyden bazı adamlar Van eyaletine tabi olan Jirki aşiretinin saldırılarından mağdur olduklarını beyan ettiler. Mağdurlar zarar ve ziyanlarının tazmin edilmesi hususunda Hilmi Paşa ile Van muhafızı MehmedReşid Paşa'dan yardım istediler. Geramus köyünün az bir mesafedeki yaylalarına çıkan 30 hane Jirki aşiretinden olanların saldırılarına maruz kaldılar. Jirki aşireti bunların çadırlarını basıp davranmağa vakit vermeyerek silahlarını alıp kazan, tencere, mefruşat, melbusat ve zahirelerini yağmaladıktan sonra çadırlarını yıkıp eşyaları hayvanlarına yüklediler. Tahminen 2.200 baş koyunu da yanlarında götürdüler. Bununla da yetinmeyerek insanların erkek ve kadın olduğuna bakmaksızın hepsinin elbisesini soyarak çıplak bırakmış ve karılarından bir kaçının kulağındaki gümüş küpeleri etiyile beraber koparıp almışlardı (BOA, MVL; 250; 46).

Nasturilerle Kürtler arasındaki gerilimin artmasıyla beraber Osmanlı Devleti de Nasturilerin yaşamlarını zorlaştırmaya başladı. Sadece mısır ekebilen, dağlardan ve hayvanlardan başka hiçbir şeyi olmayan (BOA, İMSM; 48; 1229) Nasturilerin vergileri artırıldı. Kiliselerin bulunduğu topraklar Osmanlı Devleti tarafından ellerinden alındı. Nasturiler, durumlarını 27.9.1863 tarihinde İngiltere Kraliçesine bildirdiler. Bu dönemde Nasturiler İngilizlerden yardım umuyordu(BOA, HR. TO; 240; 26). Fakat Rusya'ya karşı bölgede güçlü bir Osmanlı Devleti isteyen İngiltere Nasturilerin isteklerini geri çevirecekti.

İngiltere'den umduklarını bulamayan Nasturiler geleceklerini Rusya çarlığına bağlamışlardı. Van Konsolosunun 3 Nisan 1880 tarihinde İngiltere Sefaretine gönderdiği bir yazıda, Başkale'de MarŞimun ile görüşüğünü ve Nasturilerin Ruslarla mektuplaştıklarını ve Rus idaresinin altında olmak istediklerini belirtiyordu (BOA, HR. TO; 258; 72).

Kürtler ile Nasturiler arasındaki asayişsizlik bölgede otoritesi olan Şemdinli de yaşayan Şeyh Ubeydullah döneminde de kendini gösterdi. Şemdinli de yaşayan NasturilerŞeyh Ubeydullah'ın büyük oğlu ile üç Kürt beyi tarafından soyulmuşlardı. Nasturiler vergilerini Şeyh Ubeydullah'a muntazaman verseler de bu eşyalarının alınmasına mani olmadı. Nasturiler bu duruma dayanamayıp Rusya'ya hicret ettiler (BOA, HR. TO; 261; 83; BOA, HR. SYS; 82; 69).

Hakkari dahilinde bulunan Nasturilere Kürt aşiret ve kabilelerinin saldırılarını artırması üzerine Nasturiler de kendilerini savunmak için hazırlıklara başladılar. 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa, gerek Van vilayetindeki gerekse mahalli kumandanlıklara ve idarecilere bu fenalıkların önünün alınması için Nasturi Hristiyanlarıyla Kürt aşiretlerinin birbirlerine kuvvet uygulamalarını engellemesi için 6 Kasım 1886 tarihinde tebligatını yaptı. Osmanlı Hükümetini endişelendiren bir diğer konu ise Nasturilerin Ermenilerle birleşme ihtimaliydi. Asayişin sağlanması ve Nasturilerin Ermenilerle yapacakları olası saldırıların önüne geçilebilmesi için İmadiye'ye 2 bölük piyade askeri gönderildi (BOA, Y. PRK. MYD; 7; 85).

Devlet tarafından alınan tüm tedbirlere rağmen Kürtler ile Nasturiler arasındaki gerilimde azalma olmadı. Kürtler fırsat bulduklarında Nasturilere saldırmaktaydılar. Georgis adındaki Nasturi Hakkari bölgesindeki Nasturilerin Kürtler tarafından zulüm gördüğünü, arazilerinin ellerinden alındığını ve birkaç seneden beri de adliye seçimlerine dahil edilmediklerini 10 Temmuz 1886 tarihinde bir telgrafla Hakkari vilayetine bildirdi (BOA, DH. MKT; 1354; 75).

Hakkari dahilindekiNasturilerle Kürtler arasındaki çekişmeleri önlemek için Hakkari mutasarrıflığınca bir takım tedbirler alınmaya başladı. Özellikle Çölemerik kazasındaki olayların barış içerisinde çözümlenmesi için gerekli olan neyse yapılması için gayret sarf edildi. Bunun için de Musul sancağında bulunan Ertuşi aşireti ağası Hacı Ağa'ya da telkinde bulunuldu (BOA, Y. PRK. MYD; 7; 42).

Kürtlerle Nasturiler arasındaki asayiş olaylarından hayvan hırsızlıkları da vuku bulmaktaydı. Çölemerik havalisinde Ertuşi aşireti Nasturilerin Tiyar-i Aliye aşiretinin 400 koyununu gasp etmiş ve bunları geri almaya gelen iki Nasturiyi de darp etmeleri üzerine Nasturiler ayaklanarak Levin nahiyesindeki Kürtlerin bulunduğu mahallere saldırdılar. Ertuşi aşiretinin saldırılarını önlemek için Van'da bulunan 3.000 asker ve Erçek'de bulunan bir piyade taburu iki kıta dağ topuyla beraber Çölemerik'e gönderildi (BOA, Y. EE; 132; 26; 12).

Nasturiler ile Kürtlerin birbirlerine olan saldırılarında ticari hayatları da zarar görüyordu. Çölemerik kazası ve Levin nahiyesi ile kazanın diğer köylerinden olan Kürtlerin ileri gelenleriyle Tiyar-i Aliye ve Süfela Nasturileri arasında 1900 senesinin Ekim ayının ikinci Perşembe günü Çölemerik kazasına dört saat mesafede bulunan Dirse köyünde barış antlaşması yapıldı. Nasturiler ve Kürtler emniyet içerisinde birbirlerine gidip gelemedikleri için mahsullerini satamıyorlardı. Bundan da vurguncular yararlanmaktaydı ve iki taraf arasında bir antlaşma yapmaya ihtiyaç duyuldu. Bu barış antlaşmasına göre köyler birbirlerine bir daha saldırmayacak ve saldıran olursa da taarruza uğrayan kişi Hükümet güçlerine müracaat edecekti. Eğer taarruz edeni saklayan veya koruyan olursa Hükümet güçlerine teslim etmezse, o kişi de en az onun kadar suçlu olup antlaşmaya karşı geldiği için de hükümetçe hemen yakalanması sağlanacaktı. Yine eğer bir hayvan veya mal zayi olursa o mahallin reisi tarafından ortaya çıkartılıp sahibine teslim edilecek ya da tazmin edilecekti (BOA, Y. PRK. KOM; 10; 73).

Tablo 3: 17 Ocak 1901 Tarihinde Çölemerik Bölgesinde Nasturi Nüfusu (BOA, Y. PRK. KOM; 10; 73)

Mevki	Köy Adedi	Gayr-i Müslim Hane	Müslim Hane	Toplam Hane	Gayrimüslim			Müslim			Toplam Nüfus
					Kız	Erkek	Toplam	Kız	Erkek	Toplam	
Tiyar-i Aliye Nahiyesi	22	329	150	479	1.727	1.750	3.477	378	372	750	4.227
Tiyar-i Süfela Nahiyesi	13	382	150	532	831	776	1.607	290	290	580	2.187
Baz Nahiyesi	6	290	156	446	784	796	1.580	335	345	680	2.260
Tuhup Nahiyesi	9	840	115	955	2.790	2.790	5.580	297	298	595	6.175
Diz Nahiyesi	10	300	4	304	883	917	1.800	10	14	24	1.824
Tal Nahiyesi	7	233	-	233	637	636	1.273	-	-	-	1.273
Koçanis Köyü	1	37	-	37	52	75	127	-	-	-	127
Çölemerik Köyü	1	30	-	30	91	89	180	-	-	-	180
Halil Köyü	1	8	-	8	19	10	29	-	-	-	29
Çölemerik Kazası Toplamı	70	2.449	575	3.024	7.814	7.839	15.453	1.310	1.319	2.629	18.282
Şemdinan Kazası Nasturileri	-	-	-	-	674	596	1.270	-	-	-	-
Hamidiye Kazası Nasturileri	-	-	-	-	77	80	157	-	-	-	-
Cilo Nahiyesinden Gayri Gever Kazası Nasturileri	-	-	-	-	1.001	1.221	2.222	-	-	-	-
Toplam	-	-	-	-	1.752	1.897	3.649	-	-	-	-
Hakkari Sancağı Nasturi Genel Toplamı	-	-	-	-	9.566	9.376	19.302	-	-	-	-

Tablo 3 incelendiğinde, Çölemerik kazasına bağlı nahiye ve köylerinde Nasturilerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Nasturi köylerinin en fazla olduğu yer Tiyar-i Aliye nahiyesidir. Hakkari sancağında Nasturilerin yaşadığı bölgede Müslüman nüfusun sayısı çok azdı. Nasturilerin yaşadığı

Tiyar-i Süfela, Tal nahiyeleri ile Çölemerik köyü, Halil köyü ve Şemdinan (Şemdinli) kazasında Nasturilerin kadın nüfusu erkek nüfusundan fazlaydı.

1900 senesinde Kürtlerle Nasturiler arasında yapılan antlaşmaya rağmen iki tarafın saldırıları devam etmekteydi. 1913 yılı Mayıs ayında aşiretlerin, Van taraflarında Ermenilere, Hakkari taraflarında ise Nasturilere saldırdığı haberini alan İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Haziran 1913'te suçluların cezalandırılmasının huzur ve asayiş için gerekli olduğunu belirtiyordu (Marttin, 2011: 21).

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girince Kürtlerle çatışma halinde olan Hristiyan azınlıklar, emperyalist devletlerin vaatlerine inanarak Osmanlı Devleti aleyhine ayaklanmış ve savaşmışlardı. Savaşın ilk yıllarında Rusya'nın koruyuculuğunda Osmanlı Devleti'ne karşı hareket eden Nasturiler, 1917 İhtilali'nden sonra bu defa İngiltere'nin yanında yer aldılar (BOA, HR. SYS; 2304; 8; Anzerlioğlu, 1998: 180).

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Nasturiler ile Kürtler arasında yaşanan çatışmalar nedeniyle Nasturilerdayanamayarak Irak bölgesine çekildiler. (İzbırak, 1951: 49). Nasturiler, yayla ve dağ halkı olduğu için geri çekilişleri sırasında Irak'ın sıcak ovalarında ve şehirlerinde perişan oldular, çeşitli hastalıklara yakalandılar (Arvas, 2010: 46). Yine de 50.000 civarında Nasturi ve Ermeni, 1918 Ağustos'u ortalarında Hamadan'a varmayı başardı. Buradan peyderpey, Bağdat'a elli kilometre kadar uzakta, Diyala üzerinde bulunan Bakuba kampına gönderildiler (Kılıç, 2005: 103; Luke, 2007: 102).

1920 baharında, savaş sırasında Nasturi birliklerinin lideri rolünü oynayan ve Baz aşiretinden olan Petros Ağa, Hakkari vilayetindeki dağlarda bulunan topraklarına geri dönmek isteyenlere bu tercih hakkını vererek Türk-İran sınırı üzerinde Hakkari ile Urmiye'nin birleştirilip tampon bir Asurlu devleti yaratma planını yaptı (Bayburt, 2010: 5). 1920'deki büyük Arap isyanı, Ekimde Akra'nın kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Kürtlerin direnci ve Petros Ağa'nın kapasitesizliği yüzünden zaten iflas etmiş bulunan bu planın uygulanmasını geciktirdi. (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 222; Bulut, 2009: 196).

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yurtsuz kalan Nasturiler İngilizlerin desteği ile kendilerine memleket araştırmaya başladılar. Fakat ne Türkiye ne de İran Nasturilerin Hakkari ve Urmiye bölgelerine yerleşmelerine yanaşmıyorlardı. Bunun üzerine yaklaşık 8.000 Nasturi, gizlice Hakkari'ye yerleşerek 1924'e kadar orada kaldılar (Bulut, 2009: 198).

Nasturilerin durumu Lozan görüşmelerinde ele alındı. Nasturi lideri Ağa Petros Türk tarafı ile görüşerek Nasturi isteklerinin gerçekleştirilebilmesi için Hakkari'nin Nasturi yurdu olmasını teklifte bulundu. Eğer bu gerçekleştirilemezse Gever (Yüksekova) ve Çölemerik bölgeleri ile Başkale ve Şemdinan (Şemdinli) bölgelerinden biri Nasturilere bırakılmalıydı. Ayrıca savaştan evvel Çölemerik ve Gever (Yüksekova) bölgesinde oturan fakat göç etmek zorunda kalan ve bunlardan başka İran, Bağdat vs. memleketlerde bulunan Nasturilerin Türk Devleti tarafından tahsis olunacak bir bölgede toplu halde bulunmalarına müsaade edilmesini istedi. Bu şartlar kabul edildiği takdirde Nasturi heyeti Türklerle bir davaları olmadığını ilan edecek ve bundan başka halen Musul ve havalisinde bulunan Keldani kıtaatı İngilizlerden ayrılarak Türklere katılacak ve eğer Türkiye arzu ederse Musul'daki amaçlarını elde edebilmek için Türkiye'ye yardım edeceklerdi. Ayrıca Ağa Petros mutabakat sağlanırsa kendisinin ve heyetinin Ankara'ya gitmeye hazır olduğunu da sözlerine eklemişti. Bu istek Türk delegasyonu tarafından şiddetle geri çevrildi (Sonyel, 2001: 165).

Hakkari bölgesine gizlice sızdırılan Nasturilerin 1924 senesi Ağustos ayında çıkarmış olduğu asayişsizlikler nedeniyle hükümetin kanun ve emirleri ile o zamanki Vali, Jandarma Miralay Halil Rıfat ve Jandarma Komutanı Binbaşı Hüseyin Bey Nasturilere nasihatte bulunmak için Çukurca'ya gittiler. Nasihat heyeti Han deresinde ve Güzereş'in 20 km. kadar doğusunda Nasturiler tarafından pusuya düşürüldü. Binbaşı Hüseyin Bey şehit edilerek diğerleri de esir edildiler. Esirler Geyman köyündeki Aşuta Nasturilerinin reisi Melik Hoşabe tarafından kurtarılarak Çukurca'ya getirildi. Bu

pusu hadisesi üzerine bir alay ile Elcezire cephesindeki kuvvetler Nasturileri tenkil için gönderildiler ve halkında yardımıyla bunlar hudut dışına çıkarıldılar (Arvas, 2010: 100).

Kendilerine ülke arayan Nasturiler her dönem sorun oldular. Yurtsuz kalanlar eski yerlerine tekrar geri dönebilmek için çeşitli çarelere başvurdular. Nitekim Nasturiler ve Ermeniler 1929 senesinde İran tarafından Hakkari ile İran arasında bir bölgeye yerleştirilmeye çalışıldı fakat uygun arazi bulunamadı (BCA, 30 10 0 0; 108; 706; 3; 1; BCA, 30 10 0 0; 230; 548; 7; 3).

Ayaklanmalarından sonra her ne kadar Nasturiler, Yeni Türkiye Devleti tarafından sınır dışına çıkarılmış olsa da Nasturilerden Irak hudut bölgesinde çok rahat hareket eden ve hatta sınırı 10 kilometre geçerek Türkiye topraklarında dolaşanlara da rastlanılıyordu. Hududu geçerken yakalanan bir Nasturinin üzerinde İmadiye Kaymakamlığı'nın 4 Nisan 1929 ve 430 numaralı belgesi ve 187,978 numaralı bir İngiliz tüfeği vardı. Nasturinin üzerinden çıkanlar, Nasturilerin hududu geçmelerine Irak Hükümeti tarafından yasak getirilmediğini gösteriyordu.

Irak'ta bulunan Nasturilerin terk etmiş oldukları ve Türkiye içerisinde kalan topraklarından faydalanabilmeleri için 17 Haziran 1930 tarihinde Mardin'de toplanan Türkiye-Irak Daimi Hudut Komisyonunun sekizinci toplantısında, Iraklı delegeler tarafından teklifte bulunuldu fakat Türk yetkililer bu teklife şiddetle karşı çıkarak Nasturilerin Türkiye topraklarına giremeyecekleri belirtildi. Yine bu toplantıda, hudut mıntıkasında silahlı Nasturilerin bulunduğu ve bunların huduttan daha uzak noktalarda iskan ettirilmeleri Iraklı delegelere iletilti. Hudut yakınlarında Nasturilerle birlikte Ermeni kolonisinin teşkil halinde olduğu söylenmesi üzerine Iraklı delegeler hududa 60 kilometre mesafedeki metruk bir köyde 100 kadar silahsız Ermeni'nin iskan ettiği ve bunların Türkiye'den firar etmiş olanlardan olmadığı cevabı verildi. Ermeni ve Nasturilerin kontrol edilemeyen hareketleri onların yeniden bir araya gelerek Türkiye'ye zarar verebilecekleri izlenimini uyandırıyor (BCA, 30 10 0 0; 230; 548; 8; 4; Yazıcı, 2011: 148).

İngiltere, Musul meselesinin kendi lehleri yönünde çözülmesi için kullandığı Nasturi milletine özerk bir yer bulma arayışını devam ettiriyordu. Londra Büyükelçiliği Hariciye Vekaletine gönderdiği 18 Ağustos 1933 tarihli telgrafında Irak'taki İngiliz sefiri ile Irak sefirinin Londra'da görüştüklerini ve bu görüşmede Hakkari'yi Türkiye'ye bırakan Milletler Cemiyeti kararını sorguladıklarını ve Nasturileri Suriye'ye ya da bölgede uygun bir yere yerleştirmeye çalıştıklarını belirtiyordu (BCA, 30 10 0 0; 259; 742; 3).

Irak'tan çıkarılan Nasturilerin Suriye'de yerleştirilmesi için İngiltere ile Fransa arasında bir anlaşma olduğu haberi Suriye'de derin bir heyecan uyandırdı. İlk Nasturi kabilelerinin Irak hududunu geçerek Fransız mandasına katılmak için Suriye topraklarına girmeleri bu haberlerin doğru olduğunu teyit ediyordu (Kılıç,2005: 104). Hemen hemen 5.000 kişilik bir Nasturi kafilesi, Fransız Hükümetinin yardımıyla Suriye'nin kuzeyinde Elcezire kısmında yerleştirilecekti. Suriyeliler, Nasturilerin kendi topraklarında yerleştirilmelerini istemedikleri yönünde derhal Vatani Fırka bir toplantı yapmış, birçok kararlar vermiş ve bütün dünya milletlerine de 1934 Eylül ayında bir protesto beyannamesi yayınlamıştı.

Vatani Fırka, bu beyannamesinin başında “Suriye Suriyelilerininindir” düsturunu tekrarladıktan sonra Fransa'yı kendisine verilmiş olan mandayı suiistimal ederek bu nazariyeyi baltalamakla itham etmekte ve şu satırları da ilave etmekteydi. “On binlerce Suriyeli vatandaş aç kaldıkları ve bir iş bulamadıkları için memleketlerini bırakarak başka yere göç etmeye mecbur oldukları ve aşar vergilerini veremeyen Suriye köylülerinin harman ve hayvanları haciz altına alındıkları bir sırada, Nasturiler gibi şekavet ve kan dökücülükleri ile her devirde ve her hükümet idaresinde, önemli kargaşalıklar çıkaran bir unsurun Suriye'ye yerleştirilmesine asla müsaade edilmeyecektir. Fransızların yüz binlerce Ermeni'yi başımıza bela ettikleri yetmiyormuş gibi şimdi bir de Nasturi sorununu çıkarmak ve komşularımızla ilişkilerimizi bulandırmak istemelerini dünya medeniyeti önünde protesto ediyoruz” demişti. Beyannamenin sonunda, Nasturiler Suriye'de yerleştirilirse bundan çıkacak kargaşalıkların sorumluluğu da Fransa'ya yükletilmekteydi (Aydın Tarihi, 10; 1934: 264).

Bu gelişmeler üzerine Nasturiler silahlarıyla birlikte Irak'a iade edildiler ve sınırda Irak ordusuyla çarpıştılar. Irak'ın değişik bölgelerinde savaş devam etti. Katalikos-patrik ve akrabalarından bazıları sınır dışı edilerek Kıbrıs'a yerleştirildiler. Yedi yıl sonra Katalikos kendi isteği ile Amerika'ya gitti. Nasturiler İngilizler tarafından yüzüstü bırakılmıştı. İngilizler kullandıkları Nasturileri hiçbir yere yerleştiremedi. Nasturiler yurtsuz bir şekilde Avrupa şehirlerine göç ederek oralara yerleştiler (Kılıç,2005: 104).

2. YEZİDİLER/EZİDİLER

Anadolu'da yaşayan dini-sosyal gruplardan birisi olan Yezidiler (Taşgın, 2005: 17), Irak, İran, Suriye, Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'da azınlık halinde yaşadılar. Yezidiler esas olarak Musul'un güneybatısındaki Sincar dağlarında (Wigram, 2013: 61; Oktik, 2005: 129) ve Şeyxan bölgesinde yoğunlaşmakla birlikte, Türkiye'nin sınır yörelerinde yerleşmişlerdi (Avyarov, 1995: 144; Luke, 2007: 127). Yezidilerin dini mezhep ve millet olarak tanındıkları yer ise Osmanlı topraklarıydı (Wigram, 2013: 61).

Yezidi isminin kaynağı hakkında birbirinden farklı bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden yaygın olanı; Emevilerin birinci halifesi Muaviye'nin oğlu Yezid'in isminden geldiğini belirten görüştür. Bu görüş ve diğerleri Yezidi toplumu dışındakiler tarafından ortaya atılmaktadır (Kılıç,2011: 288; Ulutürk, 2013: 843). Şii Müslümanlar Yezidilere, Hasan ve Hüseyin'i öldürerek Halifeliği gayrimeşru yollardan gasp etmeye çalışan Yezid'in soyundan geldikleri gözüyle bakarlar (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 129; Luke, 2007: 127).

Yezidi adının Emevi Halifesi Yezid b. Muaviye gönderme yapan küçümseyici, aşağılayıcı bir adlandırma olduğunu belirten Yezidiler, bundan rahatsızlık duyduklarını ifade etmektedirler ve "Ezidi" adının kullanılmasını istememektedirler (Ulutürk, 2013: 843).

Bir görüşe göre Yezidi ismi, eski İran dinindeki iyilik tanrısı olan "İzd" veya "Yezdan" kelimesinden gelmektedir (Türkdoğan, 2005: 476). Diğer taraftan Zerdüştlük'te "horoz" kutsal bir hayvandır. Yezidilikte'de kutsal ve her şeyin yaratıcısı durumunda olan "Melek Tavus" horoza benzer bir şekilde tasvir edilmektedir. Yezidi topluluğunun Adem peygamberden sonraki ikinci ataları Ezda (Tanrı verdi)'dir. Yezidilere bundan dolayı "Ezdai, Ezidi veya Yezidi" denmektedir. Nitekim kendilerinin "Ezda" dan geldiklerine inanan Yezidiler, kendi soylarından olmayan birinin bu dine girebilmesini mümkün görmemektedir. Çünkü onlara göre Yezidi soyu temizdir ve diğer ırklardan üstündür. Yezidi inancına göre Hz. Adem'in kanından yaratılmışlardır. Diğer dinlere mensup insanlar ise Hz. Havva'nın kanından yaratılmıştır (Oktik, 2005: 128; Kılıç,2011: 288).

Yezidiler, en eski zamanlardan beri tam bir izolasyon içinde yaşamışlardır (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 130). Kürtçe konuşmalarına ve öteki bütün görenek ve giyinişleri Kürtlerinkine benzemesine karşın inanç farklılığından dolayı toplumla uyuşamamışlar ve topluma yabancı kalmışlardır. Çevre koşullarına oranla çok daha ilkel bir hayat yaşayan Yezidilerin gerek çevreyle gerekse devletle olan resmi ilişkileri son derece sınırlıdır (Beşikçi, 1992b: 512).

Yezidilik, birçok din ve kültürün birleşimi özelliklerini göstermektedir. Üçüncü heterodoks mezhep, yanlış ve küfür olarak "Şeytana tapanlar" (Çelebi, 2013: 690) olarak tanımlanan Yezidiler kendi içlerine kapanmış, değişime kapalı bir topluluk olarak tanınmış olmalarına rağmen Kürtlerin çoğunlukta yaşadığı alanlarda Kürt aşiretleri içinde yer almışlardır (Ulutürk, 2013: 843).

Zaman ve mekan ile sınırlı olmayan, bütün her şeyi yaratan bir tek Tanrı inancına sahip olan Yezidiler, yanlış olarak Şeytana tapanlar olarak isimlendirilmişlerdir. Bunun sebebi, Yezidilerin inançlarında Allah tarafından affedilen "yeryüzüne inmiş melek" "Melek Tavus" kültürünün önemli bir yer tutmasıdır. Bu durum Yezidilerin kelime-i şahadetlerinde, "*La ilahe illallah, Emin Cebrail Habibullah*" (Allah'tan başka ilah yoktur, Emin Cebrail (Melek Tavus) Allah'ın sevgili meleğidir) şeklinde yer almaktadır. Yezidi inanç esaslarında melek ve peygamber inançları iç içe bulunmaktadır. Yezidi inancına göre Melek Tavus, hiçbir şey yokken vardır ve Tanrı'nın izniyle Yezidilere yol

göstermek için Tanrı'nın katından yeryüzüne insan şekline bürünmüş olarak gelir. Bunun yanı sıra Tanrı haftanın her bir gününde ayrı bir melek yaratmış ve bunlar Yezidilikte önemli olan şahsiyetlerle temsil edilmiştir (Kılıç, 2011: 289).

Tavuskuşu Kralı Yezidilerin Şeytan için örtmecisidir. Fakat bu şeytan ile ilgi kurulmasını gerektirmemektedir. Tavuskuşu şeklindeki görüntüsü, tanrıça Pallas'ın Truva'yı koruyan heykeli gibi Yezidilerin koruyucu heykeli olarak algılanmaktadır. Heykel kırmızı kumaşla kaplı bir türbede bulunmaktaydı (Wigram, 2013: 66). İkincisi "Melek İsa", yani peygamber İsa'dır. Tanrı dünyayı "Melek Tavus" aracılığıyla yaratmıştır ve kendisine on bin sene vermiştir. Bu on bin senenin bugüne kadar altı bini geçmiştir. Sancak (Kılıç, 2011: 290) ismi verilen bronzdan yapılmış bir tavus kuşu heykelciği Melek Tavus'u temsil eder ve buna tapılırdı (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 131).

Yezidi papazların sorumluluğunda yedi adet heykel bulunuyordu. Bunlardan biri Şeyh Adi tapınağındaydı. Diğerleri ise imanlı, sadık ve tapınağa onda bir oranında vergi veren köylerde dolaştırılmaktaydı fakat heykellerin gezdirilmesi Yezidiler için tehlikeliydi. Kürtler Yezidilere saldırarak bu heykelleri almaya çalışıyorlardı. Bu şekilde alındığı tahmin edilen bu heykellerin bir tanesi de İngiltere'de British Museum'da bulunmaktaydı. Kürtler 1892 yılında tapınağı yağmaladığında heykeli kaçırdıklarını iddia etmişler ise de Papazlar asıl heykelin gizli bir yerde saklandığını, Kürtlerin sadece bunun bir kopyasını kaçırdıklarını ileri sürüyorlardı (Wigram, 2013: 66).

Yezidiliğin kurucusu Adi b. Müsafir, Şam'ın Baalbek nahiyesinin Beytifar köyünde 1072 yılında doğmuş ve 1162 yılında Sincar'da ölmüştür. Adi b. Müsafir, ailesinden dolayı Adeviye ve Sohbetiye tarikatlarıyla anılmakta ve büyük bir mutasavvıf ve din bilginidir (Türkdoğan, 2005: 483). Tasavvuf kaynaklarında adına özellikle Ebu'l Vefa Hulvani, Ahmet Rufai ve Abdülkadir Geylani gibi dönemin büyük mutasavvıflarının menakıbnamelerinde rastlamak mümkündür. Kendisi, adı geçen mutasavvıflarla görüşmüş, onların sohbetlerinde bulunmuş, kendileriyle dostluk kurmuş ve güvenlerini kazanmıştır (Taşgın, 2005: 17; Kılıç, 2011: 287).

Adi, Hakkari'de, Laleş'te (Çukurca Çayırılı bölgesinde), bir Hristiyan manastırının yıkıntılarına yerleşti. Nefsine hakim oluşu, yoksunluk içinde yaşayışı ve mucizeleriyle bütün o eyalette kendisine tam bir nüfuz sağladı (Nikitine, 2010: 411).

Bu tanınmışlığına rağmen Adi b. Müsafir'in vefatından sonra kendisi ve Yezidilik tarihi adeta belirsizleşmektedir. Çok sınırlı kaynaklarda özellikle Selçuklular döneminde Nurettin Zengi'nin komutanı Bedrettin Lü'lü döneminde kabrinin yakılıp yıkılmasından söz edilmektedir (Taşgın, 2005: 18).

Ölümünden sonra vasiyeti gereği yerine yeğeni Ebu'l-Berakat b. Sahr seçilmiş, takipçileri de Adeviler (Adevilik) olarak anılmaya başlamıştır. Adeviliğin antik inançlarla sentezlenmesi, Şeyh Adi'nin torunu Hasan b. Adi döneminde olmuştur. Moğolların bölgeyi istilasından sonra XIII. ve XIV. yüzyılda bölgedeki otorite boşluğundan yararlanan Yezidilik faaliyeti Musul, Hakkari, Botan çayı yöresi, Cizre, Nusaybin, Mardin, Van ve Urmiye'deki aşiretler arasında kök salmıştır (Ulutürk, 2013: 843).

Yezidiliğin Kitab-ı Cilve (Vahiy/Tecelli Kitabı) ve Mushaf-ı Reş (Kara Kitap) (Layard, 2000: 14; Uzun, 2003: 56) isimli asılları Kürtçe olan iki kutsal kitabı vardır. Şeyh Adi b. Müsafir'e Melek Tavus tarafından vahyedildiğine inanılan Kitab-ı Cilve 8 sayfa ve 109 satır; evrenin yaratılışının anlatıldığı Mushaf-ı Reş ise 12 sayfa 152 satırdır. Yezidiliğin inanç esasları arasında ahirete inanmanın yanı sıra tenasüh inancı da yer almaktadır. Tenasüh inancı Kitab-ı Cilve'de şöyle izah edilmektedir: "*Eğer istersem öldürdüğüm kimseyi, ruhların tenasühü yolu ile bu dünyaya bir, iki veya üç defa gönderirim*". Buradan hareketle, Yezidilerin ahiret inancını farklı yorumladıklarını söylemek mümkündür (Kılıç, 2011: 289).

Günlük olarak yaptıkları ibadetleri bulunmaktadır. Güneş doğarken ve batarken olmak üzere günde iki kez yapılır. Aralık ayının ilk Salı, Çarşamba ve Perşembe günlerinde oruç tutulur. Oruç, sabahtan akşama kadar hiçbir şey yememek, içmemek ve cinsel ilişkide bulunmamaktan ibarettir. Din adamları ise yazın ve kışın olmak üzere seksen gün oruç tutarlar (Kılıç, 2011: 290). Hac için Ekim ayının ilk haftasında Adi b. Müsafir'in kabrinin bulunduğu Laleş'e gidilir (Taşkın, 2005: 22).

İran ve Mezopotamya'da yaşamış ve yaşayan dinlerin izlerinin ve tesirinin görüldüğü Yezidilik, hem ismi hem de tarihi açısından günümüze kadar tartışıla gelmiştir (Tan, 2005: 17).

Yezidilik inancı bazı hususlarda Hristiyanlık ve Müslümanlıktan da esinlenmiştir. Bugün bile tam olarak nasıl oluştuğu, ilk olarak tarihin hangi döneminde ortaya çıktığı tartışılmaktadır (Tan, 2010: 41).

Yezidiler, kendilerini Müslüman olarak tanımlamamaktadırlar (Kılıç, 2011: 288). Kürtlerle soydaştır (Oktik, 2005: 129) ama dinleri ve dünyaya kapalı yaşamalarıyla apayrı bir topluluk oluşturdular (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 153). Türkiye'de çoğunlukla Mardin, Siirt, Diyarbakır ve Hakkari taraflarında yaşamaktadırlar (Oktik, 2005: 129).

İnançlarına göre Yezidi olunmaz, Yezidi doğulur. Bu nedenle Yezidiliği yaymak gibi bir kaygı ve çabaları yoktur ve aynı zamanda yabancı ırkların aralarına karışması gibi bir durum da yoktur. Başka inançlara sahip kişilerle karışık evlilik yapma imkanı hiç yoktur hatta birbirinden çok kesin hatlarla ayrılmış değişik kastlar arasında bile evlilik imkanı yoktur. Bu dini kastlar şunlardır: Şeyhler, Pirlar, Fakirler, Kawallar, Koçerler, Müritler ve Şeyh Adi mezarının hizmetçileridir. Karısını özgürce seçme hakkı sadece Emir'e aittir ve Emir'in birden fazla karısı olabilir (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 130; Oktik, 2005: 129).

Sadece Kürtçe konuşan ve başka lisansları olmayan Yezidilerin (Bruinessen, 2011: 45), bazı dini kitapları Arapça yazılmış olmakla birlikte, başlıca duasının Kürtçe okunduğu hususuna da dikkat etmek gerekir. Şeyh tarafından okunan vaftiz duası, dini şarkılar Kürtçedir ve inançlarına göre, tanrı Kürtçe konuşur.

İçinde bulundukları şartlar itibarıyla garip olan Yezidi halkının kökeni Kürtlerinkinden bile çok daha belirsizdir. Yezidilerin kendileri, dünyanın bütün diğer halklarından daha eski bir kökene sahip olduklarını söylemektedirler. Kutsal din kitaplarının Arapça yazılmış olması gerçeğine dayanarak Yezidilerin Arap kökenli olduğu, sonradan Kürtleştiği şeklinde bir görüşte oluşturulmuştur. Ama hiçbir kanıt yoktur. Aksine, eldeki her şey böyle bir iddiayı çürütmektedir çünkü Arap dili yazı yoluyla öğrenilebilir, oysa Kürtçe bugüne dek hiçbir zaman bir yazı dili olmamıştır. Üstelik sadece küçük bir rahipler grubu Arapça bilmekte ve okumaktadır. Arapça sadece teolojik bir dildir, duaların dili değildir (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 129; Valı, 2014: 34).

Yezidilerin durumları her zaman zor olmuştur. Şeytan adını telaffuz etmeleri, hatta duymaları ve hatta hatta bu kelimenin hecelerini söylemeleri ve mavi renk giymeleri yasaklanmıştı. Bu özellikler ve dinlerinin içerdiği gizli tapınmalar askerlik hizmetleri açısından birçok zorluklar yaratmıştı. Rusya'da, bir dönem askerlikten muaf tutulan Yezidiler Türkiye'de ise askerlikten muaf değildiler (BOA, MF. MKT. 145; 101).

XIX. yüzyılda Hakkari sancağına bağlı on dört köyde ve Musul civarında yaşayan ve 1892 yılına kadar askere alınmayan ve nüfus sayımları yapılmayan Yezidiler Hamidiye alaylarının kuruluşunda yer almak istemişti. Fakat bu isteğin Dördüncü Ordu Humayunu tarafından 25 Mart 1892 tarihinde yayınlanan tezkereyle kabul olmadığı beyan edildi. Yezidilerin kendi hallerine bırakılması da bir takım sorunlar yaratacağı düşünüldüğünden yedek asker olarak yazılmaları uygun bulundu (BOA, Y. EE; 139; 15).

1892 yılında Musul'a iyimser ve yenilikçi biri olan Osman Bey vali olarak atandı. Osman Bey bu bölgeyi düzene sokmak için reform hareketlerinde bulunmaya başladı. Üç şeyi uygulamaya çalıştı.

Birincisi, Arapların göçebe hayatını iyileştirmek, ikincisi, Kürtlerin vergilerini ödemelerini sağlamak, üçüncüsü ise Yezidileri boş ve batıl inançlarını terk etmeleri yönünde ikna etmekte (Wigram, 2013: 67). Keza Osmanlı Devleti Yezidiliği İslam inancı dışında görüyordu (Ortaylı, 2007: 164).

Ölüm tehdidi haricinde Yezidilerin çok azı dinlerinden tövbe ederek vazgeçmişlerdi. 1892 yılında Kürtler Yezidi köylerine saldırarak katliamda bulundular. 1892 yılındaki katliamı diğer yıllardaki işkence ve eziyetler izledi. Elli yıldan az bir süre öncesinde de Yezidiler Kürtler tarafından köylerinden sürüldü. Rewanduz bölgesindeki beyler Yezidileri öldürmek için olanca güçleriyle saldırdılar. Musul'a sığınmak için kaçan Yezidiler Dicle Nehri'nin kendilerine engel olmasıyla kaçmayı başaramadılar ve binlercesi katledildi (Wigram, 2013: 69).

XIX. yüzyılda hemen hemen 150.000 Yezidinin yaşadığı 500 kadar köy vardı. Yezidi öldürmeyi dinen caiz olarak gören Müslüman Kürtler, aşiret savaşlarında, Yezidileri ya öldürüyor ya da köle yapıyorlardı (Nikitine, 2010: 409; Wigram, 2013: 66).

3. ERMENİLER

Ermeniler, Hz. İsa'nın doğumundan altı yüz yıl önce Tisalya'dan Anadolu'ya geçerek Kızılırmak boylarına doğru ilerlediler. Bir müddet sonra Malatya-Kemah hattına ve sonraki yüzyıllar içinde de Fırat ve Karasu vadilerine girdiler. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesine gelişleri ise Medlerin ortadan kalkmasından sonrası ve hatta Urartuların çöküş zamanına rastlar. İlk zamanları yerli halk arasında amelelik ve aşağı işçilik gibi hizmetlerde kullanılan Ermeniler, İranlılar zamanında nisbi bir benliğe sahip oldular denilebilir. Esasen Ermeniler kendilerini Karadolak ve Açıkbaş olarak iki kısma ayırırlar. Doğuda oturanlar Karadolak, Tisalya'dan gelen ve batıda oturanlar da Açıkbaşıtlar (Van, 21 Nisan 1945: 3). Ermeniler Hristiyanlık öncesinde İranlılar gibi tabiata taparlardı. M.Ö. V. yüzyılda İran'ın idaresi altındayken Zerdüşt inancını ve onun tanrılarına inandılar. M.S. 301 yılında Aziz Gregory sayesinde Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul ettiler (İskefiyeli, 2007: 35; Külekçi, 2013: 105).

Müslümanların Ermenilerle ilk münasebetleri ve Ermenilerin yaşadığı Ermeniye bölgesine ilk akınları Halife Hz. Ömer dönemine rastlar. Müslümanların Ermenilere tanıdığı cazip haklar, onların İslam hakimiyetini kabule ve Bizans hakimiyetini reddetmelerine yeterli bir neden oldu (Bozan, 2013: 23-26). Ermeniler 1375 yılından itibaren Osmanlı egemenliğine girdiler (Bulut, 2009: 30). Gerek Osmanlı'nın ilk yıllarında gerekse Selçuklu döneminde Anadolu coğrafyasında güçlü bir Ermeni toplumu vardı (Gümüş, 2009: 167).

Fransız Akademisi tarafından çizilmiş olup Ermeni yazarlarca 1765 yılında hazırlanmış olan Ana Ermenistan haritasında Ermenistan'ın bütün bölgelerinin sınırları verilmektedir. Ülkelerinin güney sınırı yaklaşık olarak Cizre, Amadiye ve Nehri dağlarını izler, aynı yönde doğuya doğru devam eder. Bu hattın güneyinde kalan ve Zağros dağ sisteminden geçen arazi şeridi "Kürtler Ülkesi" olarak adlandırılmaktadır (Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı, 1991: 132; Beşikçi, 1992a: 78).

Çok uzun zamandır dostane ilişkiler içerisinde olan Kürtlerle Ermeniler arasına 1895-1896 yıllarında soğukluk girdi. Ermeni komitecileri Türklerle Kürtler arasına nifak tohumları atıldılar (Mayewski, 1914: 126). İngiliz, Rus ve İranlı olan kışkırtıcılar da özellikle Van sınırından iç bölgelere silah kaçırarak çatışma ortamına zemin hazırlıyorlardı (BOA, Y. PRK. UM. 32; 20). Gerek komitecilerin gerekse kışkırtıcıların çıkardığı olayların artmasıyla 1896 Haziran'ında Van ayaklanması başladı. Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerinde Ermeni komitecileri tarafından kanlı eylemler yapıldı (Mayewski, 1914: 137-139). Ermeni çetelerinin başvurduğu katliam sadece Türklere karşı olmayıp Hakkari ve bölgesindeki Yahudileri de kapsıyordu (Müteveli, 2001: 285). Sör Charles Eliot "*Turkey in Europe*" adlı kitabında Türklerin 1896 öncesinde Ermeni tebaası için hissettiklerini şöyle aktarmaktaydı; "*Türkler Ermenileri gavurların en iyisi, zararsız, işe yarar, sakın gayrimüslimler*" olarak nitelendiriyordu (Luke, 2007: 77).

Ermeni meselesi olarak kendini gösteren bu asayişsizliklerin temelinde ise Ermenilerin sosyal, kültürel, idari ve siyasi statüleri değil suni olarak oluşturulan ve “Şark Meselesi” olarak adlandırılan uluslararası emperyalist bir stratejinin güçler dengesi politikası yatmaktadır (Çaycı, 2000: 20).

Osmanlı Devleti dahilinde önemli bir yer tutan (Nuri, 1918: 833) ve asli unsur olan sadık vatandaş Ermenileri (Gümüş, 2009: 169), Osmanlı Devleti’ne ihanet noktasına getiren ruh ve fiil değişiminin gerisinde Avrupalı misyonerlerin XIX. yüzyıl ortalarında açtıkları mektep ve kolej kuruluşlarındaki hummalı çalışmaların varlığı bir gerçektir (Bildirici, 2001: 88).

Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni sorununu Amerika ve Avrupa kamuoyuna aktarmakta büyük başarı kazanan Amerika’daki Ermeni lobisi, Türk aleyhtarlığını işleyen akla gelebilecek bütün yöntemleri uygulamaya koydular. Ermenilerin nihai hedefi “Bağımsız Ermenistan”dı ve bu konuda her yol mubah görülüyordu (Bala, 1927: 5). Amerikan misyonerlerinin de desteğiyle mitingler yapılıyor, yardım organizasyonları düzenleniyor, Amerikan hükümetine ve yabancı devlet adamlarına mektuplar yazılıyor, devrimci komiteler teşkil ediliyor, Amerika’daki Müslümanlara ve Türk yanlısı olanlara karşı suikastlar düzenleniyor, kiliselerde vaazlar veriliyor, basında Anadolu’da Ermenileri ayaklanmaya teşvik eden ve Osmanlı Devleti’ni ağır bir şekilde suçlayan yazılar yazılıyordu (Aydın, 2006: 175).

Uzun süre birlikte yaşamının bir sonucu olarak Türkler ve Ermeniler birçok yönden birbirlerinden etkilenmişlerdi (Gümüş, 2009: 181). Yıllarca Türklerle birlikte yaşayıp sosyal, askeri, dini, iktisadi her türlü hak ve hürriyetten ve birçok imtiyaz ve ihsandan yararlanmış olan Ermenilerin “sadık teb’a”lıktan bir isyancı haline gelmelerini Rus Generali Mayewski başlıca üç sebebe dayandırmaktadır. Bunlar; Ermenilerin siyasette ileri gitmeleri; aralarında milliyet, hürriyet ve bağımsızlık fikirlerinin gelişmesi ve bu fikirlerin batılı devletler tarafından tahrik edilerek papazların telkin ve gayretleriyle yayılmasıdır. Bu isyankar tutumun aksiyon haline dönüşmesini ise yine batılıların maddi ve manevi desteğiyle, komiteler, dernekler yapmış ve cemaatlerini felaketten felakete sürüklemişlerdir (Mayewski, 1986: 16; Seyfeli, 2005: 133). Ermenileri Osmanlı için ilk olarak mesele haline getiren Ruslar olmuştur (Gümüş, 2009: 187).

Rusya, İran ve Osmanlı Ermenileriyle birleşerek bölgedeki Müslüman halka saldıran Ermeniler bölgedeki asayişin bozulmasına neden oldu. Ermeniler Kürt kıyafetleri giyerek saldırdıkları için bölge halkını birbirine düşürdüler. İran, Osmanlı Devleti tarafından uyarıldığı vakit yardım edeceğini söylese de, olaylara karışan Ermenilere müsamahalı görünüyordu, buna karşı bölgede hakimiyeti kalmadığı için sözünü kimseye de dinletemiyordu. Bu yüzden İran hududundan Osmanlı topraklarına saldırı olayları arttı. Osmanlı Devleti çareyi bölgede hem asker sayısını artırmakta, hem de halkı Ermeni baskınlarından korumak amacıyla Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alaylarını kurarak mahalli savunma kuvvetleriyle bölgedeki güvenliği sağlamaya çalıştı (Sarıkcıoğlu, 2013: 62).

Bölgedeki Ermeni nüfusu kaynaklara göre çeşitlilik göstermektedir. Neryosof’un (Kutlay, 2012: 129) 1881 senesinde yayımlamış olduğu kitabındaki Van ve civar kazalarındaki Kürt ve Ermenilerin nüfus istatistikleri şöyledir.

Tablo 4: 1881 Yılında Van ve Hakkari’de Kürt ve Ermeni Nüfusu

Mıntıka İsmi	Hane Miktarı		Nüfus Adedi		Bir Haneye İsbet Eden Nüfus Miktarı	
	Kürt	Ermeni	Kürt	Ermeni	Kürt (%)	Ermeni (%)
Van Şehri	1.311	8.394	21.400	83.906	16,3	10
Albak (Başkale)	1.300	1.200	11.000	10.500	7,7	8,7
Mahmudiye	4.126	2.216	31.520	12.205	7,7	5,5
Erciş	2.680	2.248	25.934	24.500	9,6	10,9
Adilcevaz	2.086	1.904	18.160	19.260	8,7	10,1
Şıtah	1.000	1.230	6.200	10.990	6,2	8,8
(Hakkari) Beytüşşebap	220	80	2.400	810	7	10
(Hakkari) Şemdinan	1.990	440	25.260	3.240	12,6	7,4

Tablo 4'e bakıldığında, Neryosof eserinde vermiş olduğu istatistiklerde çelişkilerin olduğu ve rakamların abartılı oranlarda gösterildiği göze çarpmaktadır. Van ve kazalarında Ermeni nüfusu Mahmudiye kazası hariç hemen hepsinde Kürt nüfusundan fazla gösterilmiştir. Bu durum ise Ermenilerin Kürtlerle nüfus olarak aynı ya da Kürtlerden çok olduğu belirtilerek azınlık statüsünde olmadıklarını Avrupa'ya ispat etme çabası içine girildiğini göstermektedir.

Nüfus bilgilerinin sağlıklı olmamasının nedenlerinden biri de bölgede otoritesi az olan devletin nüfus sayım çabalarının çoğu zaman sonuçsuz kalmasıydı. XIX. yüzyılda Hakkari'de nüfusu gerçekçi olarak ortaya koyabilecek nüfus sayımları yapılamamıştı. Bölgede asayişsizlik fazla olduğu için yeteri kadar askeri kuvvetle nüfus sayımları yapılabilmekteydi (BOA, MV. 79; 69).

Kürtlerle Ermeniler arasındaki asayiş bozan olaylardan biri de toprak anlaşmazlıklarıydı. 1910 yılının Ağustos ayının üçüncü haftasında Kürtlerin saldırılarından dolayı Gever (Yüksekova) ve Başkale'deki Hristiyanlar güvenlik amacıyla Van'a kaçtılar (Sonyel, 1997: 3).

Kürtler ve Ermeniler arasındaki çatışmalar Birinci Dünya Savaşı'nda da artarak devam etti. Osmanlı hükümeti çareyi Ermenileri bölgeden uzaklaştırmakta buldu. 14 Mayıs 1915'de Tehcir Kanunu çıkarıldı (Seyitdanlioğlu, 1991: 799). Tehcirin uygulanması esnasında bazı sorunlar yaşandı. Bu sorunlardan birisi, Ermenilerin yollarda saldırıya uğramaları, diğeri ise Ermenilere iâşe temininde karşılaşılan zorluklardı (Gümüş, 2009: 190).

Tehcir sonrası Ermeniler batı dünyasında Türkleri katil, zalim, Ermenileri de masum, mazlum ve mağdur olarak gösterme çabası içindeydiler (Saki, 1919: 1392). Kürtçülük idealinde bulunan araştırmacı ve yazarlar da Ermenilerin tehcir esnasında katledildiklerini devamlı surette dile getirmektedirler. Onların dayandığı belgeler ise abartılı olan siyasi içerikli raporlardır. Bu raporlarda iki milyon insanın katledildiği iddiaları da mevcuttur. Ancak göç olayı ayrıntılarıyla incelendiğinde Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz şartlardan ve yolculuk esnasında görülen salgın hastalıklardan dolayı yalnızca 25-30 bin kişinin öldüğü görülmektedir. Bu konuda ciddi önlemler alınırken diğer yandan Arap aşiretlerinin özellikle Halep-Zor arasındaki saldırıları bu sayıyı artırmıştır (Halaçoğlu, 2001: 59; Saray, 2004: 167). Ayrıca 1916'da gönüllü olarak Rus saflarına katılan Ermeni birliklerinin Türklere karşı savaşırken ölmüş olması da katliam olarak değerlendirilemeyecek kadar bariz bir gerçektir (Gürün, 1983: 223).

Batılı devletler tarafından ısrarla sözü edilen Türk barbarlığına hiçbir yerde rastlanmamıştır. Gerçekte böyle bir Türk barbarlığı mevcut değildir, bu bilimsel olarak icat edilmiş politik bir masaldır. Gerçeği olduğu gibi söylemek gerekirse, itiraf etmek gerekir ki, Doğu'da barbar olanlar Müslümanlar değil, bilakis Hristiyanlardır. Doğu'da bütün kötülüklerini yapanlar ve sonra da bunları korumasız Müslümanların üstüne atanlar hep Hristiyanlardır (Mayewski, 1986: 14).

4. YAHUDİLER

Kürdistan Yahudilerine İran'ın bir kısmı, Kuzey Irak, Ermenistan, Suriye ve Türkiye'nin doğusunda rastlanılmaktaydı. (Acar, 216). M.Ö. VI. yüzyılda Babilli bir fatih Yahudilerin ibadet merkezini, Kudüs'teki büyük tapınağı yıkarak pek çok Yahudi'yi Mezopotamya'ya sürdü (Roberts, 2010: 88; Çığ, 1994: 690; İpek ve Kodaman, 1993: 565; Yiğitoğlu, 229). Bu İsrailoğulları bir Doğu Aram diyalektiyle, yani Asur-Kalde Hristiyanlarının konuştukları dialektle konuşmaktaydılar. Giyim konusunda Kürtlerden pek az farklılık gösterirlerdi. Ticaret ve küçük zanaat işlerinde nam salmışlardı (Nikitine, 2010: 406).

Yahudiler, diğer gayrimüslim gruplarla birlikte Osmanlı yönetiminde yüzyıllarca huzur içinde yaşadılar (Bozkurt, 1993: 541; Sonyel, 1992: 203; Elove, 1953: 315; Arslantaş, 2009: 723). 1835 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen (Seyfeli, 2005: 132) Osmanlı Yahudileri diğer cemaatlerden farklı olarak kendilerine tanınan geniş hürriyet ve imtiyazlardan memnun oldular ve bunlardan sessizce yararlandılar. Diğer topluluklar Avrupa devletlerince bağımsız birer ulus olma yolunda desteklenirken Yahudiler dinsel bir grup olarak yaşamayı sürdürdüler. Tanzimat döneminde reformlar

sonrası kurulan eyalet ve liva meclislerine Yahudi temsilcileri de alındı (Bozkurt, 1993: 544; İstiklal Harbi Gazetesi, 1919: 2).

XIX. yüzyılda Hakkari sancağının toplam nüfusu yaklaşık olarak 300.000 kişiden oluşuyordu. Bu nüfusun 4.000'i Yahudilerden müteşekkildi ve Hakkari bölgesindeki dağlarda köyler de yaşıyordu (Mangaltepe, 2008: 339).

Yahudiler Kürtlerle zaman zaman çatışma içerisine giriyorlardı. 1868 yılında Van sancağına tabi Başkale kazasında yaşayan Yahudilere Müslüman ahali ve buradaki hükümet çalışanlarınca kötü muamele yapılıyordu. Bu olayların araştırılması için idare tarafından tetkik komisyonu oluşturuldu. Yahudilerin zararlarının karşılanması için Başkale'de yaşayan ve topraksız olan Yahudilere devlet tarafından karşılıksız olarak toprak dağıtıldı ve Hakkari tapusu tarafından kayıt altına alındı (BOA, HR. SYS. 81; 51; 2).

Osmanlı Devleti'nin Yahudilere olan iyi niyetli yaklaşımları her dönem devam etti. Hakkari sancağının merkez idaresi olan Başkale'de yaşayan Hahambaşı 12 Nisan 1880 tarihinde dördüncü mecdi nişanından bir nişan ile taltif edildi (BOA, İ. DH. 811; 65521).

Hakkari mıntıkasında Albak (Başkale) kazası ile Gever (Yüksekova) kazası arasında yaşamış olan Museviler, Hakkari'nin 20 kilometre kadar güneyinde ve Çukurca'ya çok yakın olan İmadiye kazasında da iskan edildiler. 1899 tarihinde Başkale kazasında 150 hane, Kalanis köyünde 12 hane Yahudi vardı. Burada her türlü ticaretle ve sanayiyle uğraşıyorlardı. Gever (Yüksekova) kazasında ise 3 hane Yahudi idi. Van civarında ise Yahudilerin yerleşmiş olduğu bir köy dahi yoktu (1330 Musul Vilayeti Salnamesi, 1912: 175; Mayewski, 1914: 303).

Cumhuriyet devrinin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında Hakkari vilayetinde 43 erkek, 31 kadın olmak üzere 74 Musevi mevcuttu (BİUM, 1929: LIII). Bu Yahudiler Gever (Yüksekova)'de Dize (Resmi Gazete, 17.9.1952: 4500) ve Yahudi mahallesinde yaşıyorlardı. Yahudilerin nüfusları devlet tarafından dikkatli bir şekilde takip ediliyordu. 1931 yılında resmi izin almadan İran tabiiyetine geçen Gever (Yüksekova) kazası Yahudi mahallesinin 47 numaralı hanesi üzerine kayıtlı Musevi cemaatinden 1874 doğumlu Şih İbrahim oğlu Askerin 1312 numaralı Vatandaşlık Kanununun 9'uncu maddesine göre ve Dahiliye Vekaletinin 11 Mart 1931 tarih ve 4367/194 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 18 Mart 1931 tarihli toplantısında aldığı karar üzerine vatandaşlıktan çıkarıldı (Resmi Gazete, 14.5.1931: 465).

1945 genel nüfus sayımında ise 34 Yahudi yaşamaktaydı. Bir önceki sayıma göre nüfusları azalmıştı. Bunun sebebi göç veya ölüm olabilir. Nüfusun 21'i erkek, 13'ü kadındı. Erkek olan Yahudilerin 8'i sanayi ve küçük sanatlarla uğraşmaktaydı. 13'ü ise mesleksiz grubundandı (BİGM, 1950: 9).

Hakkari'de bulunan son Yahudi grubu 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasından sonra İsrail'e göç etti (Tan, 2005: 31; Dursun, 2005: 1246). Yahudilerin büyük bir çoğunluğunun İsrail'e göç etmiş olduğu ve Hakkari'de hiç Yahudi vatandaşının kalmadığı resmi kayıtlarda olmakla birlikte Hakkari vilayetinde halen sayıları az da olsa Müslüman ve Kürt olan Yahudilerin bulunduğu Hakkarililer tarafından dile getirilmektedir.

5. SONUÇ

Türkiye, İran ve Irak sınırlarının kesiştiği noktada bulunan Hakkari çeşitli dini ve etnik topluluklarının yaşadığı bir yer olmuştur. Değişik toplulukların yaşam sürmesi Hakkari'yi kültürel yönden zengin bir yöre yapmıştır. Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılan kapısı olması nedeniyle stratejik önemini artırmaktadır. Nüfusun büyük bir çoğunluğu Kürt olan Hakkari'de bu dini topluluklardan her ne kadar resmi nüfus kayıtlarında tespitler olmasa da Hakkarililer tarafından az da olsa Müslümanlaşmış ve Kürtleşmiş gruplar olduğu dile getirilmektedir. Farklı kültürlerin bir arada yaşaması o bölgenin zenginliği olduğu kadar bölgenin stratejik öneme sahip olması dış güçler tarafından bu toplulukların taciz edilmesine, gruplar arasında çatışmaların yaşanmasına sebep olmaktadır. Ortadoğu ile Rusya arasında geçiş güzergahı üzerinde olması ve Irak ile İran'ın yerel doğal zenginliklerine yakın olması

Hakkari'yi cazibe merkezi haline getirmektedir. Hakkari'nin stratejik öneme sahip olması ile birlikte coğrafyasının zorlu olması, yüksek dağlar, derin vadiler ve su kaynakları Hakkari'yi önemli bir bölge haline getirmektedir. Hakkari'deki Nasturi ve Ermenilerin Kürtlerle olan tarihsel birlikteliklerini unutup İngiltere ve Rusya'nın vaatlerine kanmaları kaçınılmaz sonlarını hazırlamıştır. Bölgede huzur bulmak isteyen dini ve etnik grupların Türkiye haricinde hamilik yapacak başka bir güçle olan münasebetleri kendilerine yarardan çok zarar getirmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon No: 30 10 0 0; Kutu No: 108; Dosya No: 706; Sıra No: 3.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon No: 30 10 0 0; Kutu No: 230; Dosya No: 548; Sıra No: 7.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon No: 30 10 0 0; Kutu No: 230; Dosya No: 548; Sıra No: 8.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Fon No: 30 10 0 0; Kutu No: 259; Dosya No: 742; Sıra No: 3.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. DH. MKT. Dosya No: 1354; Gömlek Sıra No: 75.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. DH. MKT. Dosya No: 145; Gömlek Sıra No: 101.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. SYS. Dosya No: 2304; Gömlek Sıra No: 8.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. SYS. Dosya No: 81; Gömlek Sıra No: 51.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. SYS. Dosya No: 82; Gömlek Sıra No: 69.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. TO. Dosya No: 240; Gömlek Sıra No: 26.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. TO. Dosya No: 258; Gömlek Sıra No: 72.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. TO. Dosya No: 261; Gömlek Sıra No: 83.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İ. DH. Dosya No: 811; Gömlek Sıra No: 65521.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İMSM, Dosya No: 48; Gömlek Sıra No: 1229.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İMSM, Dosya No: 49; Gömlek Sıra No: 1238.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MV, Dosya No: 79; Gömlek Sıra No: 69.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MVL, Dosya No: 250; Gömlek Sıra No: 46.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. EE. Dosya No: 132; Gömlek Sıra No: 26.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. EE. Dosya No: 139; Gömlek Sıra No: 15.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. PRK. KOM. Dosya No: 10; Gömlek Sıra No: 73.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. PRK. MYD. Dosya No: 7; Gömlek Sıra No: 85.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. PRK. MYD. Dosya No: 7; Gömlek Sıra No: 42.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. PRK. UM. Dosya No: 32; Gömlek Sıra No: 20.

BASILİ ESERLER

- 1330 Musul Vilayeti Salnamesi. (1330/1912). Musul: Musul Vilayet Matbaası.
- Aboona, H. (2008). *Assyrians, Kurds and Ottomans*. Newyork: Cambria Press.

- Acar, Y. *Yahudiliğin Gizli Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap.
- Alıklıç, D. (2008). “Hakkâri Beyliği (İrisan Beyliği)’nin Yıkılış Etkenleri.”III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu: 311-318.
- Anzerlioğlu, Y. (1998, Ekim). “XIX. yy. ve Sonrasında Nasturi Hristiyanlarının Faaliyetleri.”Türk Yurdu, XVIII (134); 180.
- Arslantaş, N. (2009). “Abbasiler ve Fatımiler Döneminde Yahudiler.” Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Arvas, İ. (2010). *Tarihi Hakikatler*. İstanbul: HTS Yayınları.
- Atiya, Aziz S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. Çev. Nurettin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayınları.
- Avyarov. (1995). *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)*. Ankara: Sipan Yayınları.
- Aydın, M. (2006). “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi.”Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 19.
- Aydın Tarihi. (Ekim 1934). Sayı: 10.
- Bala, M. M. (1927). *Ermeniler ve İran*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- Bayburt, D. (2010). “Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi Görüşmelerinde Nasturilerin Durumu.”
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 12 (45): 1-36.
- Beşikçi, İ. (1992a). *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi (1915-1925) I*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1992b). *Doğu Anadolu’nun Düzeni II*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Bildirici, Y. Z. (2001). “Fransa-Ermeniler ve Soykırım.” Askeri Tarih Bülteni, 51. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bozan, O. (2013). “Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyanları.” İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi, XI (22).
- Bozkurt, G. (1993 Ağustos). “Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış.” Belleten, LVII (219).
- Bruinessen, M. V. (2011). *Ağa, Şeyh, Devlet*. Çev. Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, F. (2009). *Dar Üçgende Üç İsyan*. İstanbul: Evrensel Basım Yayınları.
- Cuinet, V. (1891). *La TurquieD’Asie*.
- Çaycı, A. (2000). *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çevik, M. (1995). “Büyük Devletlerin Doğu Anadolu ve Kuzey Irak Politikalarında Bir Başka Unsur:

Nesturiler.”Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995): 88-101.

Çığ, M. İ. (1994 Aralık). “Sümerlilerden Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular.” Belleten, LVIII (223).

Dalyan, M. G. (2011). “XIX. Yüzyılda Nasturilerde Tarım ve Tarımsal Faaliyetler.”Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (14): 395-409.

Dalyan, M. G. (2012). XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü (1830-1870). Ankara:

Öncü Yayınları.

Dündar, S. (2009). *Kürtler ve Azınlık Tartışmaları*. İstanbul: Doğan Kitap.

Elove, M. E. (1953). “Türkiye’de Din İmtiyazları.”Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 10 (1).

Ercan, Y. (2006). “Türkiye’de Azınlık Sorununun Kökeni.” Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 20.

Erdost, M. İ. (1993). *Şemdinli Röportajı*. Ankara: Onur Yayınları.

General Mayewski. (1914). *Van, Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*. İstanbul: Askeriye Matbaası.

Gümüş, N. (2009). “Osmanlı’da Birlikte Yaşama Tecrübesi: Ermeniler Örneği.” Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, VI (2).

Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*.Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Heckman, L.Y. (2002). *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İpek, N ve Kodaman, B. (1993 Ağustos). “Yahudilerin Filistin’e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Layiha.” Belleten, LVII (219).

İskefiyeli, Z. (2007). “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler.” SBE Akademik İncelemeler Dergisi, II (1).

İstiklal Harbi Gazetesi. (13 Ağustos 1919). “Musevilerin de Askerlik Yapmamaları Kararlaştı.”

İzbırak, R. (1951). *Cilo Dağı ve Hakkâri İle Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*. İstanbul: Anıl Matbaası.

Kılıç, S. (2005). “Asuriler.”Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (1): 97-106.

Kılıç, S. (2011 Yaz). “Yezidilik ve Yezidilikte Harrani İzleri.”TurkishStudies, 6 (3).

Konan, B. (2015). “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme.” Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 64 (1).

Kutlay, N. (2012). *Kürt Kimliğinin Oluşum Süreci*. Ankara: Dipnot Yayınları.

- Külekçi, C. (2013). “Toplumsal Boyutlarıyla Osmanlı Devleti’nde Heterodoks Ermeniler.” İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi, XI (21).
- Layard, A. H. (2000). *Ninova ve Kalıntıları*. Çev. Zafer Avşar. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Luke, H. C. (2007). *Musul ve Azınlıkları*. Çev. Utku Kavasoglu. Nesnel Yayınevi.
- Mangaltepe, İ. (2008). “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Hakkâri.”III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu: 338-350.
- Marttin, V. (2011, Aralık). “Bir Osmanlı Kurumun Adı ve Etkinliği Üzerine.”Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5; 21.
- Mayewski. (1986). *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*. Çev. Azmi Süslü. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan’ın Paylaşımı*. (1991). İstanbul: Med Yayınları.
- Mütevellî, A. F. (2001). “Ermeni Soykırımı İddiaları Karşısında Gerçekler.” Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 12.
- Nikitine, B. (2010). *Kürtler*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Noel, E. W. C. (2010). *Kürdistan 1919*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Nuri, C. (1918). “İcmal-i Efkar: Ermeniler ve Ermenistan.” Edebiyyat-ı Umumiyye Mecmuası, III (75).
- Oktik, N. (2005 Güz). “Ulus-Devlet ve Topluluklar: Midyat Örneği.”Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15.
- Ortaylı, İ. (2007). *Osmanlı Barışı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2010). *Tarihimiz ve Biz*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Saki, G. A. (1919). “Mizan-ı Adalet Birdir: Ermenilerin İcraatına Dair Münteşir Vesaik Münasebetiyle.” Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası, V (110).
- Saray, M. (2004). *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Satılmış, S. (2007). “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri.”Belleten, LXXI (261): 653-688.
- Sarıkoçoglu, M. (2013). *Osmanlı İran Hudut Sorunları (1847-1913)*.Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyfeli, C. (2005). “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği.”Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, II (2): 125-126.
- Seyitdanlioğlu, M. (Aralık 1991). “Takvim-i Vekayi’de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915).”

Belleten, LV (214).

Sonyel, S. R. (Ağustos 1997). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları

(1908-1918).”Belleten, LXI (231).

Sonyel, S. R. (2001). *The Assyrians of Turkey Victims of Power Policy*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1950). *21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*. Ankara.

T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). *28 Teşrinievel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*.

Ankara: İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları.

T.C. Resmi Gazete. 14.5.1931.

T.C. Resmi Gazete. 17.9.1952.

Tan, A. (2010). *Kürt Sorunu*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Taşgın, A. (2005). *Yezidiler*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları.

Top, M. (2008). “Hakkâri’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları Hakkında Bir Değerlendirme.”III.

Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu: 223-240.

Türkdoğan, O. (2005). *Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

Ulutürk, M. (2013 Bahar). “Etno-Dinsel Bir Topluluk Olan Ezidilerin Batman ve Çevresindeki Son Yerleşim Yerleri ve Nüfusları Üzerine.”*Turkish Studies*, 8 (5).

Valı, S. (2014 Şubat-Mart). “Yarsan ve Yezidi Kürtlerin Yazılı Edebiyatı.” *Kürt Tarihi*, Sayı: 11.

Van. (21 Nisan 1945).

Wigram, W. A. (2013). *The Cradle Of Mankind Life In Eastern Kurdistan*. Newyork: The Macmillan Company.

Yazıcı, N. (2011, Güz). “1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu.”*Cumhuriyet Tarihi*

Araştırmaları Dergisi, Sayı: 14.

Yılmaz, A. (2013). “XX. Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite İle İlişkileri.”*Turkish Studies*, 8 (5): 225-242.

Yiğitoğlu, M. “Babil Esaretinden Miladi İlk Yıllara Yahudiler.” *Tarih Bilinci: Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 13-14.

Yurttaş, A. R. (2014). *Kürt Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap.

Zürcher, E. J. (2002). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.